

CONGRESBUNDEL
FILOSOFIEDAG
ANTWERPEN 1988

redactie

H. BERGHS
&
W. THYS

CONGRESBUNDEL FILOSOFIEDAG ANTWERPEN 1988

© Uitgeverij Logica redactie

H. BERGHS

&

W THYS

RATIONELE VERKLARINGSMODELLEN IN DE SOCIALE WETENSCHAPPEN EN IN DE
ETHIEK : OF OVER HET ZICH UITBREIDENDE DOMEIN VAN DE ECONOMISCHE
WETENSCHAP

KERSTENS, Kristiaan

Centrum voor Economische Studiën/K.U.Leuven
LEUVEN

In een eerste benadering kan men een rationeel verklaringsmodel omschrijven als een poging om het menselijk gedrag te beschrijven, te verklaren en te normeren vanuit een geïdealiseerde analyse van de individuele handeling. Individuele handelingen worden daarbij geacht steeds gekenmerkt te zijn door een zekere mate van keuzevrijheid. De keuze van een handeling volgt dan uit een beslissingsproces waarbij een of meer gewenste doelen worden nastreefd binnen de keuzemogelijkeden geboden door de beslissingsruimte en rekening houdende met de eventuele beperkingen van allerlei aard die hierop kunnen wegen. Een rationeel verklaringsmodel legt m.a.w. een relatie tussen het gedrag van een agent enerzijds en diens overtuigingen omtrent zijn handelingsmogelijkheden en zijn waardering hiervan anderzijds. Collectieve gedragsfenomenen, overtuigingen en wensen worden daarbij steeds begrepen vanuit en gereduceerd tot de interactie van het individuele handelen. De fundamentele intuïtie, die hieraan ten grondslag ligt, stelt dat om menselijk gedrag te begrijpen of om overtuigingen en wensen aan een persoon toe te schrijven, men genoodzaakt is om in het patroon van de individuele handelingen, overtuigingen en wensen een grote mate van consistentie te vooronderstellen.

In deze lezing gaan wij niet in op de mogelijkheidsvoorwaarden van dit intentionele of mentalistische standpunt. Wij veronderstellen dus de mogelijkheid van een oorzakelijke verklaring van het menselijke handelen in termen van wensen en overtuigingen ([2], [3]). Wij willen wel een wetenschapsfilosofische analyse geven van de mogelijkheden van een veralgemeend gebruik van deze rationele verklaringsmodellen voor de ontwikkeling van sociaal-wetenschappelijke theorieën. Wij menen daarbij de stelling te kunnen verdedigen dat rationele verklaringsmodellen een basis kunnen vormen voor een algemene methodologie van de sociale wetenschappen. Rationele verklaringsmodellen vormen immers niet enkel een unificerend theoretisch referentiekader, zij zijn gebaseerd op een verklaringsmechanisme dat toelaat om de ontwikkelde theorieën zowel op een positieve als op een normatieve wijze te gebruiken. De term sociale wetenschappen dient daarbij in de breedst mogelijke betekenis te worden begrepen.

De evolutie van de wetenschapsfilosofie van logische modellen voor de reconstructie van de wetenschappen tot eerder historisch te noemen modellen, die hun prescriptieve eisen tenminste gedeeltelijk afstemmen op de wetenschapsgeschiedenis, heeft tot gevolg dat een brede consensus ontbreekt omtrent de methodologische eisen die men aan de wetenschappen in het algemeen en aan de menswetenschappen in het bijzonder kan stellen. Om in deze context een wetenschapsfilosofische analyse van een welbepaalde wetenschappelijke praktijk te kunnen leveren, hebben we voor de volgende strategie gekozen. In een eerste deel schetsen

we kort de inhoudelijke ontwikkeling en de toepassingsdomeinen van deze theorieën. In een tweede deel formuleren we dan de maximale methodologische eisen waaraan we menen dat de op basis van rationele verklaringsmodellen geproduceerde sociaal-wetenschappelijke theorieën kunnen voldoen. In een derde deel tenslotte duiden we op enkele problemen in het huidige onderzoek en evalueren we de implicaties hiervan voor onze stellingname.

In dit eerste deel hopen we onze bewering te kunnen substantiëren dat rationele verklaringsmodellen de basis kunnen vormen voor de sociaal-wetenschappelijke theorievorming in de meest uiteenlopende domeinen. Rationele verklaringsmodellen zijn eigenlijk een uitgebreide familie van modellen en submodellen die wel eenzelfde structuur bezitten maar die worden gebruikt om verschillende specifieke keuzesituaties te karakteriseren. De ontwikkeling van theorieën op basis van deze modellen kan men best begrijpen door drie niveaus te onderscheiden in het onderzoek. Het eerste niveau betreft de fundamentele conceptie van menselijke beslissingen via modellen die een rationele keuze voor specifieke types van keuzesituaties definiëren. Dit kan zowel de axiomatische deductie van bepaalde beslissingsregels als het empirisch onderzoek naar de toepassing van deze keuzeregels inhouden. Op het tweede niveau ontwikkelt men vanuit dit geheel van rationele keuzemodellen empirisch operationaliseerbare toepassingen, eventueel via een verdere theoretische en empirische modelbouw. Ten derde is er het onderzoek naar de evaluatieve en morele toepassingen waar men theoretische en empirische argumenten zoekt om aan bepaalde beslissingsprocedures een morele connotatie te hechten of om bepaalde ethische principes te legitimeren.

We gaan hier kort in op deze niveaus en hopen aldus een concreter idee te geven van de onderliggende competentie waarvan het wetenschappelijk gebruik van deze modellen een uitdrukking is. Een taxonomie van fundamentele rationele keuzemodellen kan er als volgt uitzien ([5], [9]). Een eerste onderscheid kan worden gemaakt tussen een parametrische en een strategische rationaliteit. In een parametrisch keuzemodel beschouwt de beslissingsagent de omgeving als constant en passief; in een strategisch model houdt hij rekening met de gevolgen van zijn beslissingen op het gedrag van de andere agenten die simultaan een beslissing nemen. Een tweede onderscheid betreft de al dan niet volledigheid van de beschikbare informatie omtrent de beslissingsruimte. Men kan hier een onderscheid maken tussen beslissingsproblemen onder zekerheid, onder risico en onder onzekerheid waarbij er respectievelijk een vaste band en een band via of zonder een kansstructuur bestaat tussen de handelingen en de ermee verbonden uitkomsten. Een derde onderscheid wordt gemaakt tussen statische en dynamische modellen omwille van het al dan niet incorporeren van een tijdsdimensie. Een bekend voorbeeld van een statisch, parametrisch keuzemodel onder risico is het verwachte nutstheorema. Op het tweede niveau kan men het gebruik van rationele verklaringsmodellen vermelden in de meest uiteenlopende toepassingsgebieden zoals daar zijn het onderzoek van consumptiegedrag, van de relatie tussen de kans en de hoogte van een strafmaat, van de concurrentie tussen politieke partijen voor de gunst van de kiezer, van het gedrag van bureaucratische organisaties, enz. waarbij we met deze voorbeelden uiteraard bewust de institutionele

afbakeningen tussen de sociale wetenschappen overschrijden ([1], [8]). Tenslotte kan men op het derde niveau de sociale keuzetheorie en het onderzoek in verband met de legitimatie van utilitaristische welvaartsriteria vernoemen ([6], [7]).

De methodologische eisen in dit tweede deel worden geformuleerd vanuit drie thema's in de recente wetenschapsfilosofische discussie : het eerste thema betreft de vereiste justificatiemethode, het tweede de aan de wetenschappen verbonden kennisbelangen, en het derde de ingeroepen verklaringsmechanismen. Wij geven tegelijkertijd summier enkele indicaties om het voldaan zijn van deze eisen te staven. Deze eisen vormen een maatstaf bij vergelijkend onderzoek van concurrerende onderzoeksprogramma's. Zij vormen tevens de basis voor een mogelijk verdere methodologische normering van de betrokken theorieën gebaseerd op rationele verklaringsmodellen.

Eerste eis : de reconstructie van wetenschappelijke verklaringen ver eist dat omvattende theoretische systemen moeten toelaten om empirisch toestbare hypothesen af te leiden die regelmatig resulteren in een pragmatisch succes. Deze eis belicht dus twee aspecten bij de justificatie : enerzijds het algemene karakter en brede toepassingsdomein van elke wetenschappelijke theorie en anderzijds de mogelijkheid om empirische gebeurtenissen statistisch te beschrijven en te voorspellen, ze te controleren en ze zo nodig te manipuleren.

Dat rationele verklaringsmodellen hier aan kunnen voldoen, blijkt bijvoorbeeld uit de theoretische ontwikkeling en het empirische succes van het neoklassieke onderzoeksprogramma in de economische wetenschap. Deze wetenschap kan immers, ondanks alle tekortkomingen, met recht een prototypisch voorbeeld worden genoemd van een veralgemeend gebruik van rationele verklaringsmodellen ([5]). Het succes van het neoklassieke onderzoeksprogramma heeft verschillende onderzoekers ertoe gebracht om andere zgn. niet-economische domeinen te exploreren ([1]). Deze uitbreiding van de economische wetenschap ligt aan de basis van ons pleidooi voor een methodologische normering van deze praktijk. Dit voorbeeld kan bovendien worden aangegrepen om op te merken dat de theorieën gebaseerd op rationele beslissingsmodellen zelf al dan niet via formele modelbouw kunnen worden ontwikkeld. Hoewel modelbouw geen noodzakelijke voorwaarde is voor de reconstructie van een wetenschappelijke theorie, kan men toch verwachten dat dit de naleving van de hoger geformuleerde eis bevordert. Formele modelbouw kan tevens voordeelen bieden bij de constructie van wetenschappelijke theorieën : het sneller ontdekken van analogieën, de bekwaamheid om complexe relaties te onderzoeken en theoretische gedachtenexperimenten te verrichten, enz. ([8]).

Men kan teminste twee belangrijke doelstellingen van de wetenschappelijke kennis onderscheiden. Enerzijds is er het technische kennisbelang dat controle beoogt en dat slaat op alle pogingen om theorieën te produceren met een grote voorspellende kracht en een sterke instrumentele en manipulatieve praktijk. Anderzijds is er het praktische of communicatieve kennisbelang dat verwijst naar het interpretatieve en evaluatieve begrijpen van het geordende samenleven en van de plaats

van de mens in de natuur. Men kan vaststellen dat in de sociale wetenschappen slechts weinig theorieën in staat zijn om een technisch kennisbelang te dienen en dat er zich evenmin een coherente traditie heeft ontwikkeld waarbinnen evaluatieve, morele problemen kunnen worden behandeld. Op methodologisch vlak wordt deze toestand weerspiegeld in de steeds weerkerende pleidooien om in de sociale wetenschappen hetzij het ene hetzij het andere kennisdoel te priviligiëren. Zonder over de relevantie van de betrokken argumenten te oordelen, menen we ten aanzien van de kennisbelangen het volgende waardeoordeel als een tweede eis te kunnen formuleren : een theorie is waardevoller zo hij de twee kennisbelangen kan dienen dan zo hij er slechts één kan dienen.

Rationele verklaringsmodellen kunnen nu bijdragen tot een beter en consistentere realiseren van beide kennisbelangen in de sociale wetenschappen. Zoals reeds aangegeven, slagen zij er vaak in om een voor de sociale wetenschappen ongewone voorspellingskracht te ontwikkelen. Maar bovendien kunnen rationele verklaringsmodellen worden gebruikt als de basis voor een systematische analyse van morele oordelen en voor een fundering van ethische principes zelf. De bijna exclusieve aandacht voor een analyse en fundering van het utilitarisme op basis van deze modellen is daarbij historisch contingent te noemen ([7]). Het grootste voordeel van het gebruik van rationele verklaringsmodellen is o.i. juist dat het wetenschappelijke en het morele taalgebruik niet langer gescheiden zijn. Hierdoor kunnen de sociale wetenschappen zowel aan beleidstechnische als aan ideologisch politieke relevantie winnen.

Met een verklaringsmechanisme refereren we voor de wijze waarop oordelen over bepaalde fenomenen uit een verklarende theorie kunnen worden afgeleid. Aldus komen we tot een derde eis : alle verklaring veronderstelt de werking van een onderliggend mechanisme dat de in de theorie gelegde oorzakelijke banden tussen explanans en explanandum verstaanbaar maakt.

Binnen de sociale wetenschappen worden verschillende verklaringsmechanismen gehanteerd. Onze voorkeur voor het rationele of intentionele verklaringsmechanisme kan zowel positief als negatief worden verantwoord. Positief geformuleerd : rationele verklaringen vertonen een sterke analogie met het alledaagse taalgebruik dat menselijk gedrag op een intentionele wijze beschrijft en verklaart en dat op het morele vlak elk individu verantwoordelijk stelt voor zijn daden. Negatief geformuleerd : er bestaat in de sociale wetenschappen geen enkel verklaringsmechanisme dat eenzelfde algemene verklaringskracht en toepasbaarheid bezit.

Dit laatste kunnen we kort adstrueren door in te gaan op de gebreken van een geducht concurrerend verklaringsmechanisme. In een functionele verklaringswijze worden de gunstige effecten van een bepaald fenomeen gezien als een essentieel element in de verklaring van de oorzaak van dit fenomeen. Nu is in de biologie het gebruik van deze redenering toelaatbaar, omdat de algemeen aanvaarde theorie van de natuurlijke selectie verklaart hoe fenomenen die gunstige gevolgen hebben voor een organisme steeds bijdragen tot de reproduktieve capaciteiten van dit

De attractor-netwerk-benadering als model voor zowel de methodologische als de psychologische facetten van kognitieve organisme. In de sociale wetenschappen ontbreekt evenwel zo een onderliggende causale theorie ([5]).

De drie vernoemde eisen waarborgen een, wat we zouden kunnen noemen, Lakatosiaans-geïnspireerde methodologie voor de sociale wetenschappen. Zij lijken wellicht streng voor diegenen die pleiten tegen een methodologisch monisme, anderen zullen ze dan weer te tolerant achten. Deze eisen vormen o.i. de basis voor een methodologie van de op rationele verklaringsmodellen gebaseerde theorieën. Een grondige evaluatie vanuit deze methodologische maatstaven van de prestaties van zowel de huidige toepassingen van deze modellen als van concurrerende onderzoeksprogramma's kan hier niet worden aangevat.

Tot dusver benadruken we enkel de positieve mogelijkheden van het gebruik van rationele verklaringsmodellen in de sociale wetenschappen. In dit derde deel geven we de lacunes en beperkingen in de bestaande theorievorming en schatten deze op hun juiste waarde in.

Laten we hiertoe eerst een dubbel onderscheid invoeren ([4], [5]). Ten eerste kan men een onderscheid maken tussen intentionele en rationele verklaringen. Een intentionele verklaring geven van een handeling op basis van de wensen en overtuigingen van een subsect vereist dat aan drie soorten voorwaarden voldaan is. Ten eerste dienen de wensen en overtuigingen een zekere interne consistentie te bezitten. Ten tweede dienen die wensen en overtuigingen de onderzochte handeling als redenen te veroorzaken. En ten derde dient, gegeven zijn overtuigingen, de handeling optimaal te zijn om de wensen van de agent te realiseren. Een rationele verklaring onderstelt het voldaan zijn van de consistentievoorwaarden en de causale voorwaarden en onderzoekt nog slechts de optimaliteitsvoorwaarden. Het overgrote deel van het huidige onderzoek richt zich op rationele verklaringsmodellen. Ten tweede kan men binnen de rationele verklaringsmodellen een verder onderscheid invoeren tussen sterk rationele en zwak rationele verklaringen. Zwak rationele verklaringen bestuderen de optimaliteit van het handelen gegeven een geheel van overtuigingen en wensen. Sterk rationele verklaringen onderzoeken bovendien ook de vorming van deze wensen en overtuigingen. De ontwikkeling van sterk rationele verklaringen staat evenwel nog niet ver. Het merendeel van de theorieën die voortbouwen op rationele verklaringsmodellen onderzoeken dus enkel de optimaliteit van een handeling voor gegeven wensen en overtuigingen. Omdat hierdoor evident niet elke individuele handeling afdoen kan worden verklaard, mag men verwachten dat deze theorieën slechts succesvol zijn op een geaggregeerde niveau. Zij verklaren gemiddeld het optimale handelen van groepen van individuen die zich in gelijkaardige beslissingssituaties bevinden.

Er zijn echter aanwijzingen dat ook dit laatste niet steeds haalbaar is. Men kan zich ten eerste afvragen of elke menselijke handeling gebaseerd is op een zekere mate van keuzevrijheid [9]. Bestaan er m.a.w. programmatiche handelingen die nooit gepaard gaan met een keuze en die nooit volgen uit een beslissingsproces? Maar ten tweede stelt er zich ook een probleem ten aanzien van de keuzehandelingen zelf. De wensen en overtuigingen van een individu kennen een evolutie. Men kan aannemen dat een deel van deze affectieve en cognitieve

processen het voorwerp uitmaken van eigen keuze. Maar is er ook niet een deel dat ontsnapt aan deze controle en dat onderworpen is aan een subintentionele causaliteit? Men kan verder aannemen dat ook in de sociale interactie niet steeds alle reacties correct worden geanticipeerd. Kan hierdoor een supra-intentionele causaliteit ontstaan die de wensen en overtuigingen van de betrokken agenten mee vorm geeft? Men is geneigd om op al deze vragen bevestigend te antwoorden. Het probleem is echter dat het niet duidelijk is op basis van welk soort verklaringsmechanisme men deze vragen dan wel op een systematische wijze kan beantwoorden. Het lijkt dan ook een te verdedigen strategie om deze anomalieën als limietgevallen van het keuzehandelen te zien en in eerste instantie te blijven uitgaan van rationele verklaringsmodellen. Deze fenomenen leggen dan geen principiële beperkingen op het toepassingsgebied van deze modellen.

Op basis van dit korte onderzoek mennen we toch voldoende materiaal te hebben aangedragen opdat onze stellingname ernstig zou worden genomen. Er is uiteraard verder onderzoek gewenst omtrent de methodologisch verantwoording van deze modellen en omtrent de feitelijke toepassing en verspreiding van deze modellen in de sociale wetenschappen. Het is te hopen dat men deze kans om een bescheiden eenheidsproject voor de sociale wetenschappen te bevorderen niet laat liggen.

LITERATUUR

- [1] BECKER, G. (1976), *The Economic Approach to Human Behaviour*, Chicago, University of Chicago Press.
- [2] DAVIDSON, D. (1980), *Essays on Actions and Events*, Oxford, Clarendon.
- [3] DENNETT, D. (1987), *The Intentional Stance*, Cambridge (Mass.), MIT-Press.
- [4] ELSTER, J. (1984), *Ulysses and the Sirens : Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- [5] ELSTER, J. (1986), Introduction, in : J. ELSTER (ed.), *Rational Choice*, Oxford, Blackwell, p. 1-33.
- [6] HARSANYI, J. (1976), *Essays on Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation*, Boston, Reidel.
- [7] SEN, A. (1982), *Choice, Welfare and Measurement*, Oxford, Blackwell.
- [8] SIMON, H. (1957), *Models of Man : Social and Rational*, New York, J. Wiley.
- [9] VAN PARIJS, P. (1986), Le modèle économique dans les sciences sociales : imposture où nécessité ?, *La Revue Nouvelle*, 84(10), p. 265-284.